

תקציר דוח מחקר מסכם לקראת כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2019, תש"ף

"חינוך לחיים משותפים" או "חינוך לשותפות"

הגדרות והבדלים במושגי מפתח בחינוך האזרחי העכשווי בישראל

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

כתבה: ד"ר תמי הופמן, ראש פרויקט מדיניות חינוך לדמוקרטיה, המכון הישראלי לדמוקרטיה

רקע

מחקר זה נערך מטעם הפרויקט "מדיניות חינוך לדמוקרטיה" של המכון הישראלי לדמוקרטיה לקראת כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך. כנס זה יעמוד השנה (2019) בסימן השפה ומשמעויותיה בכל הנוגע לזהות, לחיבור (או ניכור) בין קהילות ולגשרים ולחסמים שהיא עשויה לייצר. נקודת המוצא של המחקר היא ההבנה שאחד הפערים המרכזיים הן במחקר והן בשדה בתחום זה הוא היעדר של שפה והמשגה מוסכמות באשר לנושאים הקשורים לחינוך לדמוקרטיה ולחיים משותפים. בבסיס המחקר הנוכחי עומד חקר המושג "חינוך לחיים משותפים" שנעשה נפוץ במיוחד בשנות האלפיים, לצד מושגים דומים שמשמשים בשדה זה בארץ ובעולם – למשל, "חינוך לשותפות", "לימוד משותף", "אזרחות משותפת" ו"גורל משותף".

השאלה המרכזית הנידונה במחקר זה היא באיזו מידה פרשנויות שונות של מושגים מכוונות לשדות עשייה ופעולה שהם שונים ואף מתחרים. בהקשר הישראלי, למשל, שאלת יחסי הגומלין בין חינוך לחיים משותפים לחינוך לדמוקרטיה יוצרת מורכבות נוספת, שכן במרוצת השנים, וביתר שאת בשנות האלפיים, כל הקשור בחינוך לדמוקרטיה נתפס כמוטה פוליטית ולכן כשנוי במחלוקת. על רקע זה, מרכזיותו של המושג "חינוך לחיים משותפים" בולטת עוד יותר ומזמינה בחינה של המשמעויות הנתפסות שלו.

ממצאי המחקר מלמדים על האופן שבו ההגדרות השונות של המושג "חינוך לחיים משותפים" מתייבות את דרכי הפעולה בעניינו ואף את המדיניות לקידומו. ההגדרות השונות הללו גם מייצרות חסמים הנובעים משימוש בשפה מושגית חלופית שדוחקת ערכים דמוקרטיים לשולי השיח ונוטה לרופף את הקשר שבין חינוך לחיים משותפים לבין חינוך לדמוקרטיה.

מבוא: למה לי מושג עכשיו? חשיבותה של השפה

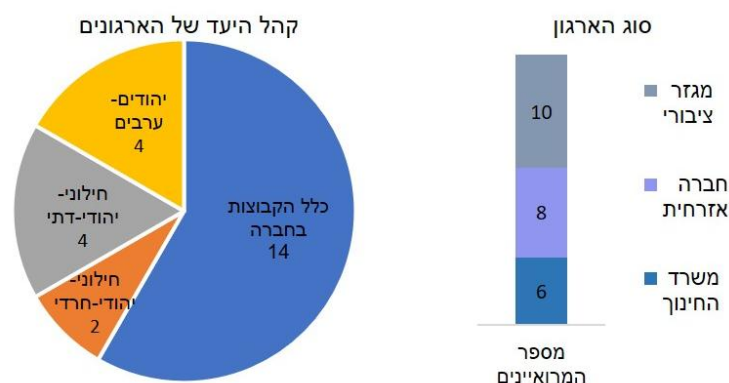
בחקירת המושגים במחקר זה נעשה שימוש בכלים מתחום הלשון והשפה משני היבטים עיקריים: האחד, מתחום תורת המשמעים, העוסק בניתוח של שדות סמנטיים (סוברן, 1994; 2006); והשני, מתחום המחשבה הפילוסופית, הבוחן למה אנו קוראים "מושג" ומדוע חקירתו חשובה (אופיר, 2011); וכן עיסוק בניתוח שיח כמסגרת תאורטית להבנת השימוש במושגים ובמשמעויות השונות שלהם (Foucault, 1974). היבטים אלו מסייעים להסביר מדוע ההתמקדות בשאלת השפה היא חשובה ויכולה לחדד את דרכי הפעולה בתחום זה, או במילים אחרות, מדוע עיסוק בשפה ובמושגים אינו רק התפלפלות סמנטית שולית. כך, ניתוח השדה הסמנטי של המושג "חינוך לחיים משותפים" יכול לסייע בהגדרתו ובהבהרת יחסיו וקשריו עם מושגים קרובים בשדה ובמסגרת שלו. יותר מכך, למושג "חינוך לחיים משותפים", שכאמור נהפך לשגור מאוד בקרב העוסקים בתחומים שונים של העשייה לקידום יחסים בין קבוצות בחברה הישראלית, יש היסטוריה מובחנת (מתי הופיע לראשונה? האם דחק מושגים אחרים מן השיח?); הוא מסמן משמעויות שונות לשחקנים שונים בתחום זה ודורש בירור שיעסוק בכל המשמעויות האלה. עצם העלאת השאלה "למה מתכוונים כשאומרים 'חינוך לחיים משותפים'?" מזמנת דיון שפותח דלת להנחות המוצא של המשתתפים בו ומאפשרת הפניה של המבט לחילופי המושגים לאורך הזמן. כמו כן, נוסף להבנת המשמעות המילולית, קטגוריזציה של המושגים לפי הקשרם הסמנטי מסייעת לתחם אותם על ידי שאילת שאלות כמו על מה או מי חל המושג המוגדר, על מה או מי איננו חל, ומה תוחם אותו (סוברן, 2006).

שיטה ואוכלוסיית המחקר

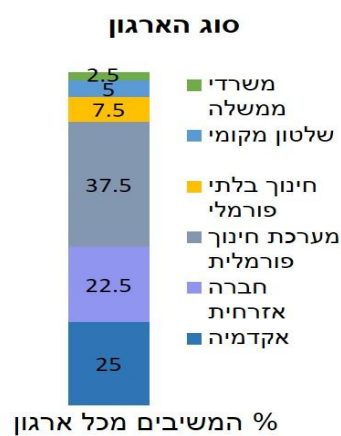
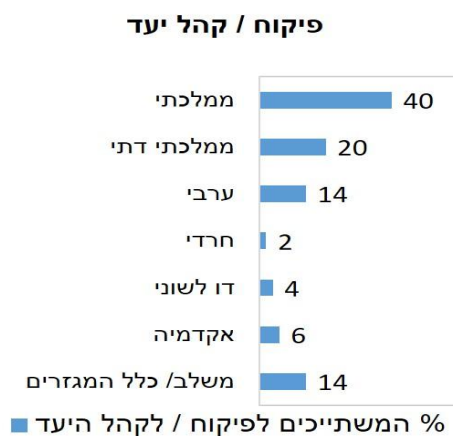
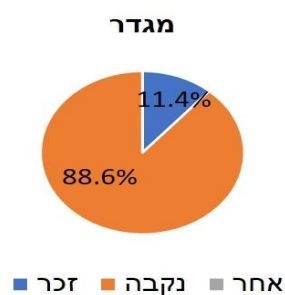
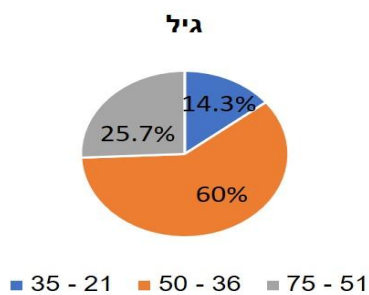
המחקר התבצע בגישת המחקר האיכותני בשילוב מגוון של כלי מחקר – מיפוי של סקירת ספרות רלוונטית בארץ ובעולם, ראיונות עומק חצי-מובנים עם 24 בכירים ובכירות שעוסקים בתחום זה וסקר "דלפי", שעליו השיבו 36 מומחים. על פי מטרת המחקר, אוכלוסיית המחקר הוגדרה כאנשי ונשות חינוך העוסקים, על פי הצהרתם, בתחום "החינוך לחיים משותפים" ממגוון היבטים (מחקר, מדיניות, פרקטיקה וכו'). עצם הבדיקה של משמעות המושג בעיני העוסקים בתחום היא חידוש בשדה מחקר זה והיא נותנת מענה לפער קיים במחקר העכשווי.

פירוט כלי המחקר

- **מיפוי של סקירת ספרות רלוונטית בארץ ובעולם.** נסקרו 108 פריטים שכוללים מחקרים ומאמרים אקדמיים, שמוינו על פי האופן שבו הם מגדירים את המושגים התאורטיים הבולטים שעלו מן הסקירה: "חינוך אזרחי"; "חינוך לחיים משותפים"; "חינוך לדמוקרטיה"; "אזרחות משותפת"; "גורל משותף"; ו"לימוד משותף".
- **24 ראיונות עומק** חצי-מובנים עם בעלי תפקידים בולטים, שעל פי הצהרתם ותפקידם פועלים בתחום "החינוך לחיים משותפים". בין היתר, מובילי יוזמות בתחום, פעילים מרכזיים, בעלי תפקידים בכירים במשרד החינוך, קובעי מדיניות ומובילי תוכניות במגזר השלישי. התרשים שלהלן מציג את החלוקה של המראיינים על פי שיוכם המקצועי (מגזר ציבורי, מגזר שלישי או משרד החינוך) ועל פי אוכלוסיית היעד שאליה הם מתייחסים בתוכניות או בתחומים שהם פועלים בהם.

• **סקר דלפי** (Hsu & Sandford, 2007) שנערך בקרב 36 מומחים מהתחום. מדובר במתודולוגיה **שצמחה** בשדה החיזוי ונעשתה רווחת אצל חוקרים המבקשים לבסס קונצנזוס בקבוצות של מומחים. הסקר אסף הגדרות למושגים "חינוך לחיים משותפים" ו"חינוך לשותפות" וביקש מהמשיבים לדרג את רכיבי ההגדרות על פי חשיבותם. אוכלוסיית הסקר נקבעה בהתאמה לכלל המגזרים וליחס שלהם באוכלוסייה וכללה את הקטגוריות האלה: מורים ומנהלים; בכירים בהנהלות ארגונים בחברה האזרחית; מדריכים ומפקחים במשרד החינוך; חוקרים באוניברסיטאות ובמכללות לחינוך ובכירים במגזר הציבורי. המשותף לכל אלו הוא פעילותם המוצהרת בתחומי העשייה, השיח והמדיניות של חינוך לחיים משותפים. הפילוח של אוכלוסייה זו מוצג בתרשימים הבאים:

ממצאים מרכזיים

1. מושגים והמשגות במחקר העכשווי – מפת המושגים

סקירה שיטתית של 108 פריטים מהארץ ומהעולם העלתה **חמישה** מושגים מרכזיים שהמחקר הקיים בשדה החינוך לדמוקרטיה והחינוך לחיים משותפים מתמקד בהם: "חינוך לחיים משותפים", "חינוך לאזרחות כגורל משותף" (citizenship as shared fate), "חינוך לדמוקרטיה", "חינוך אזרחי" (או "חינוך לאזרחות") (citizenship and civic education) ו"לימוד משותף" (shared education and shared learning). הסקירה כללה התייחסות להגדרות, מטרות, פעולות, חסמים וקהל היעד של כל אחד מן התחומים הללו. חלוקה זו סייעה לסרטט מפת מושגים שמתארת את היחסים בין המושגים, כפי שעלה מן הניתוח הזה:

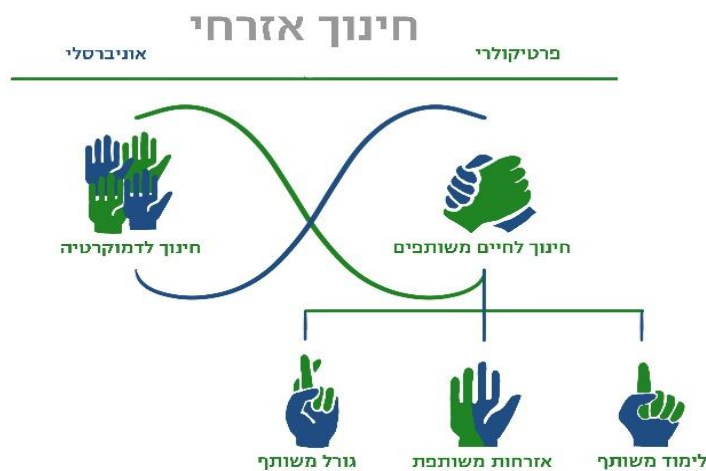
א. המושג "חינוך אזרחי" (civic education) הוא מושג מכליל (hyponymy; סוברן, 2006), מצב שבו המרחב הסמנטי של מושג אחד, כלומר מושג כללי, מכיל מושגים המשתייכים לו. עולה אפוא שהמושג "חינוך אזרחי" מכיל בתוכו את מגוון המושגים האחרים בצורות שונות. המושגים "חינוך לדמוקרטיה" ו"חינוך לחיים משותפים" מבטאים בהגדרות השונות רכיבים אפשריים של החינוך האזרחי על רכיביו הפרטיקולריים והאוניברסליים.

ב. המושגים "אזרחות משותפת", "גורל משותף" ו"לימוד משותף" עולים במיפוי כרכיבים אפשריים או נרדפים להגדרות המרכזיות של "חינוך לחיים משותפים", אך בעיקר כמודלים לפעולה ויישום.

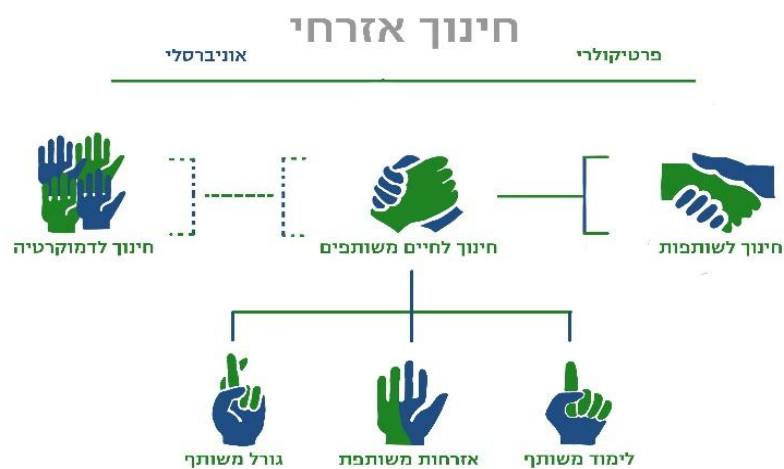
ג. שני המושגים "חינוך לדמוקרטיה" ו"חינוך לחיים משותפים" מוכללים בתוך המושג "חינוך אזרחי". אבל נראה שיש שתי אפשרויות שונות להצגת הקשרים ביניהם:

i. "חינוך לחיים משותפים" ו"חינוך לדמוקרטיה" כמושגים **נרדפים** – יש להם יחס של זהות או קרבה במשמעות וניתן לבחון את הדומה והמשותף ביניהם, ובכל מקרה יש ביניהם קשר הכרחי לקידום של חיים משותפים בחברה דמוקרטית, כפי שמציג התרשים:¹

¹ עיצוב גרפי של האייקונים : ליעד שירן ©

ii. "חינוך לחיים משותפים" ו"חינוך לדמוקרטיה" כמושגים שנידונים בנפרד, שהקשר ביניהם אינו מתחייב. כלומר, הקשר בין חינוך לחיים משותפים לחינוך לדמוקרטיה הוא אפשרי ולעיתים משתמע, כביכול מובן מאליו. אבל הוא לא מוצהר **בהכרח** ככזה. בהקשר זה בולטים יותר מחקרים העוסקים בפרקטיקות ובמודלים חינוכיים לקידום חיים משותפים. האפשרות לראות בכל אחד מן המושגים הללו תחום שונה שניתן לעסוק בו בנפרד מאפשרת יצירה של שדות סמנטיים נפרדים, היכולים, בתנאים מסוימים, להתנגש זה בזה. כפי שמדגים התרשים:²

² עיצוב גרפי של האייקונים: ליעד שירן ©

ד. התרשים לעיל מציג גם את המונח "חינוך לשותפות". במחקר הקיים אין עדיין התייחסות תאורטית נרחבת למושג זה, שהוא חדש יחסית בשיח החברתי והציבורי בישראל. בשלב זה הוא מתקיים בעיקר במסמכי מדיניות ובשיח הרווח בקרב העוסקים בתחומים אלו במשרד החינוך, בארגוני החברה האזרחית ובקרנות שעוסקות בחינוך לחיים משותפים וחינוך לדמוקרטיה.³ עם זאת, האפשרות לדון ב"חינוך לחיים משותפים" ללא ההקשר של "חינוך לדמוקרטיה" משמשת בסיס מסוים למושג זה.

2. מתחת לפני השטח של המובן מאליו בהגדרות המושגים: ההבדל בין חינוך לחיים משותפים לבין

חינוך לשותפות

השאלות על ההגדרות השונות של המושגים הוצגו לפני אנשי ונשות חינוך העוסקים בתחום גם בראיונות וגם בסקר בשיטת דלפי. ניתוח הראיונות והסקר הציג כמה מגמות כלליות:

- ערב-רב של הגדרות ומשמעויות המלמדות על שימוש אינטואיטיבי ואסוציאטיבי במושגים ומודעות חלקית למשמעויות העמוקות של המילים והמושגים שנבחרו.
- דגש רב על פרקטיקות פדגוגיות ועל הדרכים ליישום רעיונות ופחות על המשגות. השימוש בהמשגות משמש מטריית-על דינמית לצורך יישום המטרות השונות של ארגונים, גופים ואנשי חינוך.
- פירוק המושגים לרכיבי ההגדרות שלהם העלה הבדל ברור בין דרכי ההמשגה של כל אחד מהם ואפשר להציג משמעויות שונות לכל מושג, הנובעות מבחירת מילים ומונחים אחרים להגדרתו.

לנוכח הממצאים אפשר להציג **הבדל יסודי** שעולה מניתוח הראיונות והתשובות בסקר בין המושג "חינוך לחיים משותפים" למושג "חינוך לשותפות". הבדל זה נוגע במטרת המהלך וביעדיו היישומיים: **חינוך לחיים משותפים מזהה עם יעדים שמבקשים לשנות באופן יסודי את המציאות (המקומית, המדינית, הפוליטית) ואת השיח הציבורי לטווח הארוך**; ואילו יעדי החינוך לשותפות מתבססים על המציאות הקיימת ומבקשים לייצר בתוכה הסדרים והסכמות אד-הוק לצורך השגת תועלות שונות, קצרות וארוכות טווח, לרווחת המשתתפים בתהליך.

³ ניסיונות ראשונים להגדיר אותו מבחינה תאורטית נעשים במסגרת מכון אקורד בראשות פרופ' עירן הלפרין ובמסגרת מרכז "לחיות יחד". לאחר תהליך שנתי של כוח משימה מכלל הקבוצות בחברה, נכתב ונערך מסמך על ידי גלי סמבירא ודי"ר מירב נקר סדי. מסמך זה עוסק יותר בניסיון להגדיר את הפרקטיקות והמתודות המיטביות להגשמת חינוך לשותפות ופחות בהמשגה התאורטית של המושג ובהבחנתו מהמשגות קיימות אחרות.

הבדל זה בא לידי ביטוי בשדות הסמנטיים שעלו מתוך ההגדרות השונות:

- דוגמאות למילים בולטות בהגדרות למושג "חינוך לחיים משותפים": "שוויון"; "הכרה"; "סובלנות"; "לגיטימציה"; "חברה משותפת".
- דוגמאות למילים בולטות בהגדרות למושג "חינוך לשותפות": "פרקטיקות"; "תועלת"; "אינטרס"; "רווחים"; "משימה".

3. כוחות השוק של המושגים: בין טקטיקה לפרקטיקה

ניתוח של השיח בתחום מלמד שהשימוש במושגים (בחירה, אימוץ וזניחה שלהם) משמש טקטיקה שמגדירה את מרחב הפעולה והשחקנים המרכזיים בו. שלוש טקטיקות עלו בהקשר זה:

- זיהוי של מושג מסוים כמכשול ביישום הפעולות והרעיונות השונים, ולכן זניחתו וחיפוש אחר מושג אחר.
- הצורך לעשות שימוש במושג שאינו נתפס בציבוריות הישראלית העכשווית כטעון בהקשרים פוליטיים מובחנים של המחלוקות המרכזיות בחברה.
- התאמה של השפה למטרות ולכוונות. לא רק מבחינת השימוש בכותרת המושג, אלא גם בהתייחס למטען המושגי, הערכי והאסוציאטיבי השלם שלו.

4. חינוך לדמוקרטיה וחינוך לחיים משותפים: בין המובן מאליו למובן בלעדיו

השימוש במושג "חינוך לדמוקרטיה" עלה במחקר זה והציף היבט חשוב המוסיף ותורם לדין בעתידו של החינוך לדמוקרטיה במדינת ישראל. ממצאי המחקר מעלים התייחסות מודעת ומכוונת לשימוש או להימנעות משימוש במילה "דמוקרטיה" ובמטען שהיא מביאה עמה כחסם או ככרטיס כניסה. כחסם ייחודי בהקשר זה זוהתה הפרשנות הליברלית למושג "דמוקרטיה", או מה שנתפס בעיני המשתתפים כתפיסה הליברלית של המושג דמוקרטיה. האמירות שעסקו בסוגיה זו מתכתבות עם המתח המוצג בספרות המחקר בין "דמוקרטיה צרה או פרוצדורלית", לבין "דמוקרטיה מהותית". הצורך לעקוף את הדין הזה מסיבות טקטיות הוליד מושגים חדשים כמו "חינוך לשותפות" ואפילו "חינוך לחיים משותפים". גופים שונים מבקשים אפוא להימנע או להבליט את הנושא גם באמצעות השפה.

הימנעות זו מייצרת מציאות שבה כפי שאמר אחד המרואיינים "אפשר לדבר על טוב משותף בלי [לדבר על] דמוקרטיה". מצב עניינים זה תואם יותר את העיסוק ב"חינוך לשותפות", כפי שהוגדר בעקבות מחקר זה. הוא מאפשר לנהל ולקדם את מציאות החיים הקיימת, שבה קבוצות שונות בעלות תפיסות שונות לגבי הדמוקרטיה, בכלל זה התנגדות לערכים דמוקרטיים, חיות זו לצד זו, ללא דיון ובירור של תפיסות אלו. היעדרו של דיון זה, באופן מכוון יותר או פחות, מאפשר מצד אחד להרחיב את מעגל המשתתפים בדיון בשאלות העוסקות בטוב המשותף, שהוא דבר חשוב כשלעצמו; ואולם לטווח הארוך הוא מקעקע את החשיבות ואת ההכרח בעיסוק בשאלות הקשורות בדמוקרטיה במהותה ובחשיבותה.

סיכום והמלצות

מן המחקר עולה הצורך לעסוק באופן מכוון ויסודי בשפה האזרחית המסייעת לקדם חינוך לחיים משותפים וחינוך לדמוקרטיה. עד כה העיסוק בהיבט זה נותר ברמת הדיון האקדמי או כמשחק מילים מיתוגי או שיווקי, העונה לכוחות השוק ברגע נתון. עיסוק מכוון ויסודי כזה כולל היבטים אחדים.

היבט מושגי

1. הפיכת נושא החינוך לחיים משותפים לתחום דעת מובחן, כבסיס ליצירת מקצוע ותוכנית לימודים שניתן לשלב במערכת החינוך לאורך כל שנות הלימוד. תחום דעת מובחן מכיל הגדרות, ידע, מיומנויות וערכים שמשקפים תפיסות שונות בחברה הישראלית בתחום זה ומתייחס להקשר האזרחי הרחב המכיל בתוכו גם את החינוך לדמוקרטיה.

2. יצירת הגדרה מוסכמת ככל הניתן למושג "חינוך לחיים משותפים" באופן שיהיה רחב דיו ולא יותר על העיסוק ביחסי הפרט והמדינה ובאחריות היחיד והמדינה. בעקבות סקר המומחים מובאת להלן הצעה להגדרה שמתייחסת לכל הרכיבים ש-50% מהנשאלים הגדירו כהכרחיים בהגדרה (רכיבים אלו מופיעים באדום):

חינוך לחיים משותפים הוא תחום דעת ופעולה המשלב בתוכו למידה, התנסות וחשיפה לאופן שבו קבוצות שונות בחברה דמוקרטית פועלות ומגדירות מושגי מפתח כגון **שוויון, טוב משותף ורב-תרבותיות**. מטרותיו של חינוך זה הן:

- לחזק את ערך ה**סובלנות** וההוגנות בין יחידים וקבוצות, ביחסים ביניהם וביניהם לבין מוסדות המדינה במסגרת שלטון החוק.
- לקדם תחושת **שייכות** למרחב החיים המשותף מתוך זיהוי וליבון של **אינטרסים משותפים** ומתנגשים לטווח הקצר ולטווח הארוך.
- לחזק את תפיסת ה**זהות** הייחודית של כל אחת מן הקבוצות מתוך מתן ה**כרה, אמון ולגיטימציה** לתפיסות הזהות הייחודיות של הקבוצות האחרות.

3. כתיבה של מאגר מושגים רלוונטיים שמתייחס למנעד המשמעויות האפשריות. תשתית כזאת חסרה היום, וקיומה יאפשר הרחבת הידע של כל קבוצה על האופן שבו הקבוצות האחרות מתייחסות למושגי יסוד כמו דמוקרטיה, שוויון, חיים משותפים וכיוצא באלה (המלצה ברוח זו הוצגה בדוח "הצהרת כוונות" שהוכן לקראת כנס לאוטמן 2016).

4. שילוב של דיון מושגי בפעילויות ובתוכניות העוסקות בקידום חינוך לחיים משותפים, כתשתית מחייבת היכולה לסייע בהתמודדות עם חסמים בקידום חינוך לדמוקרטיה.

היבט פדגוגי: מהיכן מתחילים לעסוק בחינוך לחיים משותפים?

ממצאי המחקר מלמדים על החשיבות של נושא הזהות הפנימית של כל קבוצה בקביעת היחס שלה לקבוצות האחרות. השימוש במושגים שונים ומתחלפים כדי להרחיב את מעגל השותפים נוגע בנקודה זו. ההמלצה העולה ממחקר זה היא להתייחס לחינוך לחיים משותפים כמהלך ארוך טווח שראשיתו בעבודה פנימית בקרב כל קבוצה ללא קשר לקבוצות האחרות. מרבית התוכניות עוסקות כיום בתהליכי גיבוש זהות אל מול אחרים (במפגש או בלעדיו), ואילו המלצה זו מבקשת להרחיב את שלב העיסוק בזהות הפנים-קבוצתית כתשתית נדרשת לדיאלוג בין-קבוצתי.

היבט של הכשרה

מסמכי מדיניות רבים עוסקים בצורך בהכשרה של אנשי ונשות חינוך בנושאים הקשורים לחינוך אזרחי, חינוך לדמוקרטיה וחינוך לחיים משותפים. השתלמויות מורים עומדות במרכזן של תוכניות רבות הן ברמת משרד החינוך והן בליבת העיסוק של ארגוני חברה אזרחית. מחקר זה מצטרף כמובן להכרה בחשיבות של ההכשרות לקידום החינוך לחיים משותפים וחינוך לדמוקרטיה. עם זאת, ממצאי המחקר מדגישים את הצורך בהכשרה גם בקרב דרג הפקידות המקצועית ברמות השונות במשרד החינוך ובמגזר הציבורי. מאחר שאחד הפערים המרכזיים הוא היעדרה של שפה מוסכמת, ההשתלמויות צריכות להקיף את כל העוסקים בתחום הן ברמת המדיניות והן ברמת היישום.

מקורות

- אופיר, ע. (2011). מושג. מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 4. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב. עמ' 85 – 119.
- ביאליק, ג', הופמן, ת' (2016). "הצהרת כוונות": התמודדות של נשות ואנשי חינוך עם מציאות חברתית ודמוקרטית מורכבת, תקציר דוח קבוצת העבודה לכנס דב לאטומן למדיניות החינוך 2016. ביטאון, גיליון 60. תל אביב: מכון מופ"ת. עמ' 81 – 86.
- סוברן, ת. (1994). *שדות סמנטיים: עיון בלשני פילוסופי בקשרי משמעות*. ירושלים: מאגנס.
- סוברן, ת. (2006). *שפה ומשמעות – סיפור הולדתה ופריחתה של תורת המשמעים*. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- Hsu, C. C., & Sandford, B. A. (2007). The Delphi technique: making sense of consensus. *Practical assessment, research & evaluation*, 12(10), 1-8.